

door prof. dr. J.A.C.J. van de Wouw



*Prof. dr. J.A.C.J. van de Wouw is hoogleraar in het kanoniek recht aan de R.U. te Leiden.*

## Gewetensbezwaren: te veel aandacht?

1. Het rapport 'Gewetensbezwaren vragen aandacht' vormt 'een belangrijke bijdrage aan het politieke denken in het CDA', zo schrijft het bestuur van het Wetenschappelijk Instituut in het voorwoord. Een ingewikkelde problematiek is niet zonder moed aangepakt. De commissie heeft haar uitgangspunten duidelijk uiteengezet; zij heeft een open oog gehad voor de moeilijkheden die de praktische consequenties van die uitgangspunten veroorzaken. Het laatste woord over deze materie is nog lang niet gesproken; het is dan ook verheugend dat op 6 oktober a.s. een studieconferentie over het rapport zal worden gehouden. Gaarne voldoe ik aan het verzoek van de redactie van Christen Democratische Verkenningen om enige kanttekeningen bij het rapport te maken, waarbij vooral elementen van de rooms-katholieke traditie ter sprake komen.

2. Eerst, zeer kort, een aanduiding van de meest frapperende uitgangspunten van het rapport. Gewetensbezwaren zijn naar hun aard subjectief, bestaan ongeacht het gelijk of ongelijk van betrokkenen (2.5.6); ook is niet relevant hoe zij ontstaan zijn en in welke opvatting van goed en kwaad zij zijn gefundeerd (2.5.9). Zij moeten indien mogelijk worden erkend, dat wil zeggen dat erkenning slechts achterwege blijft als zij ten koste van vrede en gerechtigheid zou gaan (3.3, 3.5; aanbevelingen en conclusies nr. 1). De benadering van gewetensbezwaarden

moet een persoonlijke zijn, de legalistische en de organisatorische benadering worden afgewezen (3.4).

3. 'De moeilijkheid is ons inziens niet primair de betekenis van het begrip 'geweten'. Daarover zal verschillend worden gedacht, maar het blijkt in de praktijk dat, daar waar gewetensbezwaren erkend worden, een werkbare consensus te bereiken valt', schrijft de commissie in het slothoofdstuk. Deze opvatting lijkt mij niet geheel juist: de visie op het functioneren van het geweten heeft invloed

op de houding tegenover gewetensbezwaren. De volgende punten wil ik in dit verband kort aan de orde stellen: de gerichtheid van het geweten op de norm (nr. 5); de mogelijkheid bij anderen hulp te zoeken voor het oplossen van gewetensproblemen (nr. 6); het dwalend geweten (nr. 7); het twijfelend geweten (nr. 8) en het scrupuleuze geweten (nr. 9). Maar eerst zal ik aandacht schenken aan een verschijnsel, dat voor de meningsvorming over gewetensbezwaren van groot belang is.

4. 'Waartoe zijn wij op aarde? Wij zijn op aarde om God te dienen en daardoor in de hemel te komen'. Zo stond het in de katechismus, die ik als kind leerde; het vernieuwde antwoord 'wij zijn op aarde om God te dienen en daardoor hier en in het hiernamaals gelukkig te zijn' voegde iets toe, maar liet de gerichtheid op het eeuwig leven onverlet. Het geloof in het eeuwig leven van de eigen onsterfelijke ziel, die na de dood in het bijzondere oordeel voor Gods rechterstoel verschijnt, bepaalde de kern van het ethisch besef, dat gericht was op persoonlijk, individueel goed leven; het streven naar heiligheid was de opdracht, het bewustzijn van het falen in de zonde, met de mogelijkheid van belijden, vergiffenis krijgen en boete doen de realiteit. Dit geloof heeft aan levende kracht ingeboet. Secularisering en horizontalisering zijn modewoorden die – helaas – maar al te zeer een karakteristiek van de hedendaagse religiositeit bevatten. In deze religiositeit – en in niet-religieuze levensbeschouwingen doet zich hetzelfde verschijnsel voor – vindt een verschuiving plaats van micro-ethiek, die zich, in een formulering van A. Houtepen, bezig houdt met deugdenleer en persoonlijke levensstijl, naar macro-ethiek, die zich richt op vrede en gerechtigheid in de samenleving, waarbij zaken als racisme,

fascisme, de honger in de derde wereld, de kernbepapening, schending van de mensenrechten, onrechtvaardige inkomensverhoudingen en de onderdrukking van vrouwen de plaats hebben ingenomen van de zeven hoofdzonden.

Deze verschuiving brengt met zich mee dat het geweten zich steeds meer bezig kan gaan houden met handelingen die in verband staan met genoemde zaken. Deze handelingen zijn in de meeste gevallen vormen van medewerking aan een beleid dat door een ander (bijv. een overheidsorgaan, de leiding van een bedrijf) is vastgesteld. Het rapport schrijft terecht (2.5.4) dat bij erkenning van gewetensbezwaren niet het beleid zelf, maar alleen de medewerking van betrokkenen aan dat beleid aan de orde is. Maar ik kan de vrees niet geheel van mij afzetten, dat het beroep op het geweten in die gevallen steeds vaker voor zal komen, omdat men zonder risico een politiek bezwaar als gewetensbezwaar kan vermommen, en daarbij het voordeel heeft de politieke actie of het politiek gebaar te kunnen combineren met morele zelfbevrediging. De democratische orde eist in ieder geval, dat die gewetensbezwaren zo kritisch mogelijk worden bekeken; zij kan niet accepteren dat zij door gewetensbezwaren van dubieus gehalte wordt gesaboteerd. Hier leg ik het accent dus anders dan het rapport (3.5), dat zegt dat een beperking van erkenning een zeer zware legitimatie behoeft; gelet op de verschuiving van micro- naar macro-ethiek vind ik een zware legitimatie van het gewetensbezwaar noodzakelijk.

5. 'Het geweten is voor ieder mens de laatste subjectieve norm van zijn zedelijk handelen, maar het is altijd een norm die zelf weer genormeerd is. Het moet zelf telkens zijn norm (de objectieve norm) in de objectieve wereld van de waarheid zoeken om recht en geldigheid te bezit-

ten'.<sup>1)</sup> 'Op zichzelf is het geweten een stem zonder eigen woorden'.<sup>2)</sup> 'Vaak trekt men zich terug op het persoonlijke geweten, vergeet men echter dat dit geweten het oog is, dat het licht niet uit zichzelf bezit, maar alleen, als het kijkt naar de authentieke bron van het licht'.<sup>3)</sup> Gelet op de in deze teksten vervatte leer kan ik weliswaar instemmen met het in het rapport (2.5.9) neergelegde standpunt, dat voor de aanwezigheid van een gewetensbezwaar niet relevant is hoe het is ontstaan en evenmin in welke opvatting van goed en kwaad het is gefundeerd, maar ik moet daaraan toevoegen dat het mij voor de toetsing van gewetensbezwaren essentieel lijkt de het geweten normerende normen in het oog te houden. Want ook al neemt men aan dat het geweten zelf zich aan een onderzoek door anderen onttrekt, de persoonlijke beslissing op grond van het geweten genomen is wel te motiveren en te objectiveren<sup>4)</sup>. De confrontatie van de gewetensbezwaren met de objectieve normen kan aantonen dat het gewetensbezwaar onhoudbaar is.

6. Bij het richten van het subjectieve geweten op de objectieve normen is de mens niet alleen aan zichzelf overgelaten.

Naar rooms-katholieke opvatting is het sacrament van de biecht het genademiddel, waarmee de gelovigen die hun zonden belijden aan een wettige bedienaar van het sacrament, met berouw en het voornemen zich te beteren, door de absolute door de bedienaar vergiffenis van God krijgen en zich verzoenen met de Kerk<sup>5)</sup>. Aan het belijden van de zonden gaat een gewetensonderzoek vooraf, en de biechtvader is de figuur bij uitstek die de twijfels van het geweten kan oplossen, dwalingen kan corrigeren, scrupules uit de weg ruimen<sup>6)</sup>. Maar de hiervoor nodige bereidheid om skeptisch te staan tegenover de juistheid van het eigen gewetensoordeel ligt vermoedelijk wel ver af van de ideeën die ten grondslag liggen aan de in het rapport (3.4.3) weergegeven opvattingen van Kuyper. Het is misschien wel nuttig om zich bij de discussie over gewetensbezwaren te realiseren dat waar de één het geweten zelf als iets heiligs, eerbiedwaardigs wil zien, de ander het geweten beschouwt als een element van de menselijke persoonlijkheid dat goed of slecht kan functioneren.

7. Dwalingen corrigeren. Het geweten is niet onfeilbaar, het kan dwalen en afwijken vertonen<sup>7)</sup>. Het rapport (2.5.6)

1) Bernhard Häring, *De Wet van Christus I* (Utrecht-Antwerpen 1961) 196 (cursivering van Häring).

2) Häring, a.w. 184.

3) Johannes Paulus II, toespraak tot de Duitse bisschoppenconferentie, 17 november 1980, nr. 6 (Herder Korrespondenz 35 (1981) 25).

4) Zie over fundering en toetsing van gewetensbeslissingen de belangrijke verklaring die de Bonner moraaltheoloog Franz Böckle als katholiek zegsman aflegde in januari 1980 tijdens de hoorzittingen van de Duitse Bondsdag i.v.m. de herziening van de Wet op de dienstweigering; Herder Korrespondenz 34 (1980) 261-263.

5) Vgl. canon 959 van de nieuwe Codex iuris canonici.

6) Een van de taken van het tribunaal van de Apostolische Penitentiarie is, volgens canon 258 §1 van de Codex iuris canonici van 1917, juist het onderzoeken en beslissen van gewetensvragen. Deze taak is overigens niet meer met zoveel woorden vermeld in de Apostolische Constitutie '*Regimini Ecclesiae universae*' van 15 augustus 1967, nr. 112 (Acta Apostolicae Sedis 59 (1967) 922).

7) Alfonsus de Liguori, *Theologica moralis* (ed. L. Gaudé, Rome 1905-1912, herdr. Rome 1953) I 3 e.v. (ook in het vervolg naar deel en bladzijde van Gaudé's uitgave geciteerd). Het hoofdwerk van Alfonsus de Liguori, die in 1871 tot kerkleermeester werd verheven, moge ons in details verouderd voorkomen, voor de hoofdzaken blijft het een niet genoeg te waarderen leidraad.

verwerpt een ongelijke behandeling van juiste en dwalende gewetens. Het onderscheid tussen verontschuldgbare en niet verontschuldgbare dwaling wordt (3.4.3) herleid tot het onderscheid tussen onoverkomelijke of gewetensbezwaren enerzijds en 'bezwaren of zeer grote bezwaren' anderzijds (2.5.8). De 'heroriëntatie' vindt alleen door de gewetensbezwaarde zelf plaats. Daartegenover acht ik het mogelijk, dat toetsing van het gewetensbezwaar door een toetsende instantie de niet-verontschuldgbare van de dwaling aan het licht kan brengen (vgl. nr. 5). Een van de wijzen waarop het geweten kan dwalen is het negeren van het twijfelachtige karakter van een bepaalde norm, waardoor het geweten zich kan onttrekken aan de prudentiële regels of de moraalssystemen<sup>8</sup>). In een aantal gevallen zal daar sprake zijn van hovaardij. Waar echter getwijfeld mag worden aan de geoorloofdheid of ongeoorloofdheid van een bevolen handeling, gaat het vereiste van gehoorzaamheid (of trouw aan de gesloten overeenkomst) voor<sup>9</sup>). Deze regel kan een rol spelen bij de beoordeling van gewetensbezwaren van militairen en werknemers.

8. Twijfels oplossen. Zojuist is al gezegd dat het negeren van het twijfelachtige karakter van een norm uit hovaardij kan voortkomen; nu is het van belang te wijzen op een verwant verschijnsel, nl. het blind zijn voor het feit dat er in een gegeven situatie sprake is van een conflict tussen twee normen en het daardoor niet inzien van de grond tot twijfel. Dit punt kan een rol spelen bij toetsing van gewetensbezwaren: komen niet soms gewe-

tensbezwaren voort uit het feit dat iemand slechts één werkelijke of vermeende norm aan zijn gewetensbeslissing ten grondslag legt, en zich onvoldoende bewust is van de normatieve achtergrond van de argumenten die tegen zijn beslissing kunnen worden aangevoerd. Wanneer hij eenmaal aan het twijfelen is gezet, kunnen prudentiële regels of moraalssystemen uitkomst bieden.

9. Scrupules uit de weg ruimen. Het scrupuleuze geweten vreest, zonder voldoende reden, te zondigen, waar van zonde geen sprake is; anders gezegd: het scrupuleuze geweten werpt lichtvaardig gewetensbezwaren op. Het rapport zou hier wellicht redeneren als boven (nr. 7) vermeld (rapport 2.5.8): maar kan men de lichtvaardigheid alleen door de scrupulant laten beoordelen? Juist hij zal zich krampachtig aan een eenmaal ingenomen standpunt vastklampen<sup>10</sup>).

In dit verband is vooral de compensatie-scrupulositeit van belang: het geweten functioneert op schier ziekelijke wijze op detailpunten, om de afstomping en laksheid in fundamentele zedelijke dingen te maskeren<sup>11</sup>). Deze compensatie-scrupulositeit schijnt mij zich in een bloeiperiode te bevinden. Het bijna-verblijven van het godsdienstige element uit het leven en de daarmee gepaard gaande verarming van het ethisch besef en verschrompeling van de gewetensfunctie worden gevolgd door een eenzijdig en kunstmatig richten van het geweten op bepaalde normencomplexen, vooral 'macro-ethische'. De gemeenschappelijke verklaring 'Grundwerte und Gottes Gebot' van de Duitse bisschoppenconferentie en de Raad van de Evan-

8) Alfonsus de Liguori, *Theologica moralis* I 25-70; Häring, *De Wet van Christus* I 220-231.

9) Alfonsus de Liguori II 479-481.

10) Alfonsus de Liguori I 6: 'pertinacia iudicii'. Hij wijst ook op de rol van de hovaardij bij het scrupuleuze geweten.

11) Häring, *De Wet van Christus* I 210.

gelische Kerk in Duitsland zegt<sup>12)</sup>, dat er in de samenleving nog veel overeenstemming bestaat over afzonderlijke fundamentele ethische waarden, die voor een groot deel in nauw verband staan met het christelijk geloof, zoals de waardigheid van de menselijke persoon, de betekenis van het geweten enz. Maar de praktische consequenties van sommige beroepen op die waarden kunnen in conflict komen met de in die waarden vervatte eisen.

'Het beroep op de vrijheid kan tot een gevaar voor de vrijheid worden. Het beroep op het geweten kan iedere correctie van het eigen gedrag onmogelijk maken.'

'Waarden, die historisch eng met het christelijk geloof verbonden waren, wil men uit doelmatigheid en ter wille van hun effect behouden, ofschoon de maatschappij zich voor een niet gering deel van hun grondslagen en samenhangen heeft losgemaakt en ook niet naar andere ethisch solide grondslagen heeft gevraagd.'

Scrupules zijn een categorie gewetensbezwaren, die naar mijn mening nimmer voor erkenning in aanmerking komen. Een ziekelijk geweten moet worden genezen, niet erkend; compensatie-scrupules komen vaak voort uit hovaardij of aanstellerij. Vrede en gerechtigheid eisen, dat onserieuze gewetensbezwaren worden afgewezen: anders zal de eerbied voor het geweten afnemen. Weer kan ik het niet met Kuyper eens zijn: 'Tienmaal beter een Staat, waarin enkele zonderlingen een tijdlang door misbruik van de conscientie-vrijheid zichzelf belachelijk kunnen maken, dan zulk een, waarin men, om deze extremiteiten te voorkomen, de conscientie zelve dorst aanran-

den'<sup>13)</sup>; neen, een staat die belachelijke gewetensbezwaren erkent, geeft ergernis aan al diegenen die na zorgvuldige overweging hun bezwaren hebben gehandhaafd of niet steekhoudend geoordeeld.

10. Zo ben ik dus van mening, dat de commissie misschien te veel het geweten als uitermate persoonlijke, hypersubjectieve instantie heeft gezien, en dat zij wellicht baat had kunnen vinden bij een grotere differentiatie ten aanzien van het functioneren van het geweten. Wat de praktische aanbevelingen en conclusies betreft: de nrs. 3 t/m. 8, de gewetensbezwaren militaire dienst betreffende, lijken mij in grote trekken acceptabel, juist omdat het hier bezwaren betreft die meestal op een duidelijke norm gefundeerd zijn. Wel zou ik willen zeggen dat degene die een hiërarchische bevelsstructuur in strijd ziet met de waardigheid van de mens niet als gewetensbezwaarde moet worden erkend, maar worden afgekeurd (anders het rapport p. 44). De nummers 9 t/m 14 bevatten voor de formele kant van de zaak veel dat het overwegen meer dan waard is; maar ik denk dat het merendeel van de door die conclusies en aanbevelingen bestreken gewetensbezwaren niet voor erkenning in aanmerking hoeft te komen. Gewetensbezwaren vragen aandacht, maar veel gewetensbezwaren krijgen meer aandacht dan zij verdienen.<sup>14)</sup>



12) Uitgegeven 30 oktober 1979. Herder Korrespondenz 33 (1979) 563.

13) Geciteerd in het rapport 3.4.3.

14) Een belangrijk recent artikel over de ons bezig houdende problemen is: J.P. van Twist, Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, in: *Godsdienstvrijheid. Beschouwingen voor de Vergadering van de Rechtskundige Afdeling van het Thijmgenootschap op 28 januari 1983 te Tilburg*, Deventer 1983, 17-31.